

บทที่ ๒

เนื้อหาหลักธรรมในอากังเขยยสูตร

ในทางพระพุทธศาสนา มีหลักธรรมหลายพระสูตรที่ผู้ปฏิบัติสามารถศึกษานำมาเป็นแนวทางการเจริญวิปัสสนากาวนา เพื่อให้บรรลุผลได้ ดังปรากฏในพระไตรปิฎกที่รวบรวมไว้ อากังเขยยสูตรก็เป็นพระสูตร ที่มีหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งสามารถปฏิบัติทำให้บรรลุผล ขณะกิเลสได้ ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และทราบถึงหลักธรรมในอากังเขยยสูตร โดยกำหนดประเด็นศึกษาในบทนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นการศึกษาไว้ต่อไป ดังนี้

๒.๑ นิยามความหมายอากังเขยยสูตร

๒.๒ เนื้อหาอากังเขยยสูตร

๒.๓ หลักธรรมในอากังเขยยสูตร

๒.๔ สรุป

๒.๑ นิยามความหมายอากังเขยยสูตร

ในอากังเขยยสูตร มีรายละเอียดในส่วนของความหมายของพระสูตร ที่มาของพระสูตร และลักษณะรูปแบบทางภาษาของพระสูตรที่แสดงไว้ ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายของอากังเขยยสูตร

อากังเขยยสูตร หมายถึง พระสูตรว่าด้วยความหวัง ๑๗ ประการ ขึ้นตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร

อากังเขยยสูตร หมายถึง ว่าด้วยความหวังของภิกษุ ได้แก่ ความหวังขนาดธรรมดา ให้เป็นที่รักเคารพของเพื่อนพรหมจารีขึ้นไปจนถึงความหวังขั้นสูงสุด คือการทำให้แจ้งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันไม่มีอาสวะ (เป็นพระอรหันต์)^๑

๒.๑.๒ ความเป็นมาของอากังเขยยสูตร

ความเป็นมาของอากังเขยยสูตร^๒ กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระ

^๑ สุชีพร บุญญาภพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนากระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑๐.

^๒ ม.มู (ไทย) ๑๒/๖๔/๕๖.

ภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมีศีลสมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์อยู่ จงสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย

๒.๑.๓ ความสำคัญของอากังเขยยสูตร

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มต้นพระสูตรนี้ด้วยพระดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลาย จงมีศีลสมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์ จงสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย” แล้วทรงยกความหวัง ๑๗ ประการ ขึ้นตั้งเป็นตัวอย่างว่า เมื่อหวังประการใด ในความหวัง ๑๗ ประการ เช่น ถ้าหวังให้เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายรักใคร่ชอบใจ เคารพ และยกย่อง ก็ต้องรักษาศีลให้บริบูรณ์ หมั่นปฏิบัติธรรมที่ทำให้จิตสงบ หมั่นเจริญญาณและวิปัสสนา และเรียนกัมมัฏฐาน

๒.๒ เนื้อหาอากังเขยยสูตร

พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มूलปริยายวรรค อากังเขยยสูตร ภิกษุทั้งหลาย ว่า

๑. หากภิกษุพึงหวังว่า “เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย” ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง^๓

๒. หากภิกษุพึงหวังว่า “เราพึงได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร” ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

๓. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบริโภคน้ำจืด บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวารของชนเหล่าใด ขอสักการะของชนเหล่านั้น พึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌานประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

๔. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘ญาติสาโลหิต^๔ เหล่าใดผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเลื่อมใส ระลึกถึงเราอยู่ ขอการระลึกถึงเราของญาติสาโลหิตเหล่านั้นพึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

^๓ เพิ่มพูนเรื่อนว่าง ในที่นี้หมายถึงการเรียนกัมมัฏฐาน คือ สมถะและวิปัสสนา เข้าไปสู่เรื่อนว่างนั่งพิจารณาอยู่ตลอดคืนและวัน แล้วบำเพ็ญอธิจิตตสิกขาด้วยสมถกัมมัฏฐาน บำเพ็ญอธิปัญญาสิกขาด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๔/๑๖๙-๑๗๐., อภ.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๗๑/๓๕๗.

^๔ ญาติ หมายถึงบิดามารดาของสามี หรือบิดามารดาของภรรยาและเครือญาติของทั้ง ๒ ฝ่าย สาโลหิต หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน ได้แก่ ปู่หรือตา เป็นต้น, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๕/๑๗๒., ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๖๕/๓๒๙.

๕. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงชมความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความยินดี(ในกามคุณ ๕) อนึ่ง ความไม่ยินดี ไม่พึงครอบงำเราเราพึงครอบงำอย่าความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นอยู่’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๖. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเอาชนะความขลาดกลัว อนึ่ง ความขลาดกลัวไม่พึงครอบงำเรา เราพึงเอาชนะ ครอบงำ อย่าความขลาดกลัวที่เกิดขึ้นอยู่’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๗. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้มาน ๔ ซึ่งเป็นอภิเจตสิก^๕ เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยากได้โดยไม่ลำบาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๘. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบ เป็นอรุณมานเพราะก้าวล่วงรูปาวจรมานด้วยนามกาย’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๙. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นพระโสดาบัน^๖ เพราะสังโยชน์ ๓^๗ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ^๘ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ^๙ ในวันข้างหน้า’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๐. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป (และ) เพราะทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางกลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตนไม่เห็นห่างจากมานประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๑. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นโอบปาติกะ^{๑๐} เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปริณิพพานในพรหมโลกนั้น ไม่ต้องกลับมาจากโลกนั้นอีก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

^๕ อภิเจตสิก หมายถึงอุปจารสมาธิ, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๖/๑๗๓.

^๖ โสดาบัน หมายถึงผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕)

^๗ สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) กามฉันทะหรือกามราคะ (๕) พยาบาทหรือปญฺเษะ (๖) รูปราคะ (๗) อรูปราคะ (๘) มานะ (๙) อุทธัจจะ (๑๐) อวิชชา

^๘ ข้อต้นชื่อโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ข้อหลังชื่ออุทัมภาคิยสังโยชน์ พระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกทาคามีทำสังโยชน์ที่ ๔ และที่ ๕ ให้เบาบาง พระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ข้อ, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑

^๙ ไม่มีทางตกต่ำ หมายถึงไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสุร, อภ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๑๐} สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๓ เบื้องสูง (สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค), อภ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒., อภ.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๗/๒๓๕.

^{๑๑} โอบปาติกะ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจุติ(ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพไว้ เช่นเทวดาและสัตว์นรกเป็นต้น (เทียบ ที.สี.อ. (ไทย) ๑๗๑/๑๔๙) แต่ในที่นี้หมายถึง พระอนาคามีที่เกิดใน

๑๒. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบรรลุวิธีแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือคนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๓. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ (๑) เสียงทิพย์ (๒) เสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ ด้วยหุติพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๔. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นและบุคคลอื่นคือ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีราคะ’ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากราคะ’ จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโทสะ’ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโทสะ’ จิตมีโมหะก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโมหะ’ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโมหะ’ จิตหดหู่ก็รู้ชัดว่า ‘จิตหดหู่’ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่า ‘จิตฟุ้งซ่าน’ จิตเป็นมหัคคตะ^{๑๑} ก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นมหัคคตะ’ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นมหัคคตะ’ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า’ หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า’ จิตเป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นสมาธิ’ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นสมาธิ’ จิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่า ‘จิตหลุดพ้น’ หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่หลุดพ้น’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๕. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป๒เป็นอันมากบ้างว่า ‘ในภพนั้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้’ เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๖. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอรหันต์ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกติ

สุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้น มีชั้นอวิหาเป็นต้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในชั้นนั้น ๆ ปรินิพพานสิ้นกิเลส ในสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก, อภ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๗-๘๘/๒๔๒-๒๔๓.

^{๑๑} มหัคคตะ หมายถึงอารมณ์ที่ถึงความเห็นใหญ่ขึ้นรูปาวจรและชั้นรูปาวจร เพราะมีผลที่สามารถข้ามกิเลสได้ และหมายถึงฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑๒/๙๒.

วินิบาต นรก^{๑๒} แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วชิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เราเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล’ ภิกษุเหล่านั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๗. หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ^{๑๓} ปัญญาวิมุตติ^{๑๔} อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึง

อยู่ในปัจจุบัน “ภิกษุเหล่านั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่างภิกษุทั้งหลาย เราเห็นประโยชน์จึงกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงมีศีลสมบูรณ์มีปาติโมกข์สมบูรณ์อยู่ จงสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย”

๒.๓ หลักธรรมในอากังเขยยสูตร

จากการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมอากังเขยยสูตร สามารถประมวลได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมีศีลสมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์อยู่ จงสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจรอยู่ จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา หมายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการ สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ ธรรมที่มิดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ เป็นต้น

๑. อนุปัสสนา

อนุปัสสนา ตามคัมภีร์อิถานวรรณาได้ให้ความหมายไว้ว่า อนุ อุปสัค มีอรรถ ปัจฉา ภายหลัง, ฤษัตตะ ความคล้อยตาม, สาทิสะ ความเหมือนกัน อนุปัจฉินนะ ความไม่ขาด อนุวัติ การ

^{๑๒} ชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากความงอกงาม คือความเจริญหรือความสุข ชื่อว่า ทุกคติ เพราะเป็นคติคือเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นสถานที่ตกไปของหมู่สัตว์ที่ทำความชั่ว ชื่อว่า นรก เพราะปราศจากความยินดี เหตุเป็นที่ไม่มีความสบายใจ, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓/๓๕๘.

^{๑๓} เจโตวิมุตติ หมายถึง สมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผล ที่ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ (ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่าละระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ดู ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๖๙/๓๓๔) ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๙/๑๗๗., อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๖๒.

^{๑๔} ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ปัญญาที่สละครด้วยอรหัตตผลนั้น ที่ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากอวิชชา (ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่าละระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ดู ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๖๙/๓๓๔) ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๙/๑๗๗., อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๖๒)

ติดตาม, หินะ ความเลวทราม ตติยัตถะ อรรถตติยาวิ ภัติ, อโธภาคะ ส่วนล่าง อนุคตะ การตามไป หิตะ ความเกื้อกูล, เทสะ สถานที่ ลักษณะ อรรถลักษณะ วิจณา อรรถวิจณา อิตถัมภูตะ อรรถอิตถัมภูตะ ภาตะ อรรถภาตะ เป็นต้น^{๑๕}

อนุ เป็นอุปสัค แปลว่า น้อย ภายหลัง ตามลำดับ^{๑๖} หรือ อนุ แปลว่า น้อย ภายหลัง ตาม, เนื่อง ๆ, คล้าย

คำว่า ปสสนา สำเร็จรูปจาก ทิส+ยุ ปัจจัย แปลง ทิส เป็น ปสส แปลง ยุ เป็น อน ลง อา อิตถิโชตกปัจจัย ประกอบ สิ ปฐมาวิภัติ สำเร็จเป็น ปสสนา ทิส ชาติใน คัมภีร์ธาตุ วัตถุ สังคหะปาฐนิสสยะ^{๑๗} แสดงอรรถของ ทิส ชาติไว้ว่า ทิส เพกขณหีสอาอปิติทานโพธเน ทิส ชาติผู้มี อรรถว่า เฟงดู เปียดเปียน เกลียดชัง ให้ให้รู้ (บอกกล่าว) ในรูปคำ ปสสนา ทิส ชาติผู้มีอรรถ เพกขณ

อนุปัสสนา = อนุ + ทสสนา หมายถึง ปัญญาเครื่องพิจารณา^{๑๘}

ดังนั้นอนุปัสสนา = อนุ + ปัสสนา อนุ แปลว่าเนื่อง ๆ ปัสสนา แปลว่าการรู้ เห็น เมื่อ รวมแล้วเป็นอนุปัสสนา แปลว่า การรู้เห็นเนื่อง ๆ^{๑๙}

ความหมายอนุปัสสนาตามหลักอรรถนัย ในคัมภีร์อรรถกถาได้ให้ความหมายของคำว่า อนุปัสสนาไว้ดังนี้ อนิจจสส อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา การพิจารณารู้เห็นรูปนาม ที่เป็นอนิจจัง อยู่เนื่อง ๆ จนอนิจจลักษณะปรากฏ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง อนิจจตาย อนุปัสสนา อนิจจา นุปัสสนา การพิจารณารู้เห็นความไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

อนุปัสสนา นิยามความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ได้กล่าวถึง “อนุปัสสนา”^{๒๐} หมายถึง การรู้การเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณคือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ เลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไป กำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุจเฉตดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญา เครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุจปฏิกปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุจ ศัสตรา ปัญญาจุจปราสาท ความสว่าง

^{๑๕} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรีนติ้ง, ๒๕๔๒), หน้า ๐๗๘- ๐๗๙.

^{๑๖} พระอรรถคุณาธิการ, พจนานุกรม บาลี-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรม สารจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑.

^{๑๗} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, ธาตุวัตถุสังคหปาฐนิสสยะ, แปลโดย พระราชปริยัติโมลี (อุปสโม) นายเสรี อาจสาคร นายวิชานนท์ สำน้อย, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ม.ป.พ.), หน้า ๙๘-๙๙๕.

^{๑๘} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๔๘.

^{๑๙} ดุรายละเอียดใน อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

^{๒๐} ดุรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/ ๐/ ๔.

คือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุดดวง ประทีป ปัญญาจุดดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย
ความเลือกเฟ้นธรรม

อนุปัสสนา^{๒๑} หมายถึง วิปัสสนา, หรือวิปัสสนา หมายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

- (๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
- (๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
- (๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
- (๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
- (๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็น ความคลาย กำหนด)
- (๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)
- (๗) ปฏิณิสังคคา นุปัสสนา (พิจารณาเห็นการสลัดทิ้งไปของกิเลส)

อนุปัสสนา^{๒๒} หมายความว่า การรู้เห็นเนื่อง ๆ ชื่อว่า อนุปัสสนา เมื่อแยกบท แล้วได้
บทคือ อนุ + ปัสสนา อนุ แปลว่าเนื่อง ๆ ปัสสนา แปลว่าการรู้เห็น เมื่อรวม แล้วเป็นอนุปัสสนา
แปลว่า การรู้เห็นเนื่อง ๆ วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)^{๒๓} ความเห็นแจ้งดังกล่าวนี้ หมายถึง ความเห็น
แจ้งใน สังขาร^{๒๔} มีลักษณะความเห็นแจ้ง ๗ ประการ หรือ อนุปัสสนา^{๒๕}

จากการศึกษาความหมายของคำว่า “อนุปัสสนา” สรุปได้ว่า อนุปัสสนา คือ ตัวปัญญา
ที่รู้แจ้ง รูป-นาม โดยการพิจารณาเห็นอยู่เนื่อง ๆ ตามรู้ตามเห็นถึงความเห็น ของไม่เที่ยง ตามรู้
ตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ และตามรู้ตามเห็นโดยความไม่เป็น อัตตา (อนัตตา) หรืออาจจะกล่าว
ได้ว่าอนุปัสสนาก็ คือปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนานั้นเอง โดยองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก
และ สหชาตธรรมที่เกิดร่วมกับปัญญา ได้แก่ วิริยะ สัมปชัญญะ สติ และสมาธิ เป็นต้น

๒. ลักษณะที่จิตตก

ธรรม อันมีเนื้อความไม่ผันเปลี่ยนแปลง คือปรมาตมธรรม มีลักษณะ อยู่ ๒ ประการคือ
สามัญญลักษณะ และวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะปกติของปรมาตมธรรม (เวทนนิพพาน) ซึ่งจะต้องมี ต้อง
เป็นเหมือนกัน ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จึงได้ชื่อว่าไตรลักษณ์

วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมาตมธรรมแต่ละอย่าง จึงมีหลักการ
พิจารณา ๔ อย่าง คือ

^{๒๑} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) /๖๕/๕๗.๕๓.

^{๒๒} อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘.

^{๒๓} ดุรายละเอียดใน อ.ท.ท. (ไทย) ๐/ ๗๓/ ๗.

^{๒๔} ดุรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรธ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า
๑๒๗.

^{๒๕} ดุรายละเอียดในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรธ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑๒, หน้า ๕๗.

๑) ลักษณะ คือคุณภาพ

๒) รสชาติ คือหน้าที่ หรือกิจการงาน

๓) ปัจจุปัตถฐาน คือผลของรสชา หรือ อาการปรากฏ

๔) ปทัฏฐาน คือเหตุใกล้ที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น

เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะมี ๔ ประการจึงได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าลักษณะกิจตุกะ^{๒๖} จิต เจตสิก รูป มีสามัญญลักษณะ หรือ ไตรลักษณ์ ครบบริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการ ส่วน นิพพานมี คือ อนัตตาเท่านั้น และจิต เจตสิก รูป มีวิเสสลักษณะ หรือ ลักษณะกิจตุกะ ครบทั้ง ๔ ประการ แต่ นิพพาน มีเพียง ๓ ประการ คือ ลักษณะ รสชาติ ปัจจุปัตถฐาน เท่านั้น

ส่วนบัญญัติธรรม นั้น ไม่มีวิเสสลักษณะ และสามัญญลักษณะเลย เพราะบัญญัติ ไม่ใช่ ปรมัตถธรรม ไม่ใช่ปรมัตถสัจจะ เป็นแต่เพียงสมมติสัจจะที่ชาวโลกสมมติขึ้นบัญญัติ ขึ้น เพื่อใช้ พุดจาว่าขานกันใหญ่ในเหล่า จะเห็นว่าของเหมือนกันก็เรียกต่างกัน หรือออก เสียงเหมือนกันแต่ก็ หมายถึงของต่างกัน

จากการศึกษาความหมายของอนุปัสสนาดังกล่าวแล้ว ทำให้ทราบว่าอนุปัสสนา คือ ปัญญา จัดเป็นเจตสิกธรรม ซึ่งมีลักษณะทางปัญญาดังต่อไปนี้

ลักษณะกิจตุกะ ของ ปัญญาเจตสิก^{๒๗}

ธมมสภาวะปฏิเวธลกขณ	มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม	เป็นลักษณะ
--------------------	---------------------------	------------

โมหะการวิท สรรสา	มีการกำจัดความมืด	เป็นกิจ
------------------	-------------------	---------

อสมโหมพจปฏฐานา	มีความไม่หลง	เป็นผล
----------------	--------------	--------

สมาธิปฏฐานา	มีสมาธิ	เป็นเหตุใกล้
-------------	---------	--------------

ลักษณะกิจตุกะ ของ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง^{๒๘}

ยถาภูตปฏิเวธลกขณ	มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง	เป็นลักษณะ
------------------	-----------------------------	------------

วิสโยภาสสรสา	มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง	เป็นกิจ
--------------	-----------------------------	---------

อสมโหมพจปฏฐานา	มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ	
----------------	-------------------------------------	--

โยนิโสมนสิการปฏฐานา	มีความใส่ใจเป็นอันดีในอารมณ์นั้น เป็นเหตุใกล้	
---------------------	---	--

(วา) อินทริยปริปากตาปฏฐานา	มีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นเหตุใกล้	
----------------------------	--	--

(วา) กิเลสทริภาวปฏฐานา	มีความห่างจากกิเลสทั้งหลาย เป็นเหตุใกล้	
------------------------	---	--

(วา) ตีเหตุกปฏิสนธิกตาปฏฐานา	มีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุ เป็นเหตุใกล้	
------------------------------	--------------------------------------	--

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), รวบรวม ลักษณะกิจตุกะแห่ง ปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๖.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), รวบรวม ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๒๖.

ถ้าได้เรียนรู้ วิเสสลักษณะ หรือ ลักษณะที่จตุกะ ซึ่งแสดงสภาวะประจำตัว โดยเฉพาะ ก็จะทำให้มีความเข้าใจถึงสภาพแห่งปรมาตมธรรมนั้น ๆ ดียิ่งขึ้น ลักษณะที่จตุกะ แห่งปรมาตมธรรม นั้นมีมากมาย แต่ที่นำมาแสดงนั้นเฉพาะที่เกี่ยวกับอนุปัสสนาในจุฬาสัจจก สูตรเท่านั้น

๓. ประเภทอนุปัสสนา

อนุปัสสนา จากคำจำกัดความที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังแบ่งออกได้ ๓ ประเภท ตาม ลักษณะการใช้ เพื่อการพิจารณา ตามสภาวะธรรมของขั้น ๕ การตามรู้ตามเห็นอยู่เนื่อง ๆ ใน สามัญญลักษณะทั้ง ๓ แห่งไตรลักษณ์ ให้เห็นเป็น อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา อันได้แก่ อนุปัสสนา ๓ อนุปัสสนา ๗ และมหาวิปัสสนา ๘ คือ

๑) อนุปัสสนา ๓^{๒๙}

(ก) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่ เที่ยง ของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเกิดขึ้นและดับไป ในขณะที่ กำหนดรู้รูป นามอยู่นั้น ปัญญานี้ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา ปัญญาที่เห็นไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ใน รูปนามหรือขั้น ๕ ย่อมเห็นรูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจจัง เพราะมีความวิปริตเปลี่ยนแปลง ไปด้วยความเกิดดับ เป็นการที่เสื่อมสลายไป เป็นการดับสลายไปแห่งรูปนาม ที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ตั้งอยู่ในอาการนั้น ในการ พิจารณาเห็นรูปนามไม่เที่ยงนั้นจึงชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

(ข) ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อยู่เนื่อง ๆ จนทุกขลักษณะ ปรากฏเกิดขึ้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทนอยู่ไม่ได้ของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็น เป็น ประจักษ์แห่งการเบียดเบียน โดยอาการเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่ กำหนดรู้รูปนามตามสภาวะอยู่นั้น ซึ่งปัญญานี้ชื่อว่า ทุกขานุปัสสนา

รูปนามที่เป็นสังขารทุกข์ เพราะมีการจัดแจงปรุงแต่งด้วยการเกิดดับ รูปนามเป็น อนิจ ลักษณะ มีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ส่วนอาการที่เกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะ ที่กำหนดรู้รูป นามตามสภาวะอยู่นั้น เพราะขั้น ๕ นี้ถูกเบียดเบียนอยู่เสมออันเอง

(ค) อนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสาร ปราศจาก การบังคับบัญชาของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งการไม่ใช่ ตัวตน เรา เขา โดยการเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสายในขณะที่กำหนดรู้รูป นามตามสภาวะซึ่ง ปัญญานี้ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

๒) อนุปัสสนา ๗^{๓๐}

(ก) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง

(ข) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์

(ค) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน อภิธรรมโชติกวิท्याลัย, *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๓-๖ .

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, แปลโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา, *วิปัสสนาขั้น*, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๓), หน้า ๗๐๓,

- (ง) นิพพิทานุสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- (จ) วิราคานุสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- (ฉ) นิโรธานุสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- (ช) ปฏิสนิสส์คคานุสสนา พิจารณาเห็นการสลัดทิ้งไปของกิเลส

อนุสสนา ๗ นี้ได้แก่ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามโดยความ ไม่เที่ยง มีความเสื่อมสิ้นไป มีความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ และไม่ใช่ว่าตนเป็นของสูญเปล่า เมื่อกำหนดรู้ได้ดังนั้นแล้ว ก็จะทราบด้วยปัญญาวารูปนามนี้เป็นสิ่งที่น่ากลัว ไม่มีแก่นสาร จิตจึงหมดความยึดมั่นในรูปนาม

๔. สังโยชน์

คัมภีร์พระไตรปิฎกให้ความหมาย สังโยชน์ ว่า หมายถึง เครื่องผูกพันน้อยใหญ่^{๓๑} เป็นธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์^{๓๒} คัมภีร์อรรถกถาให้ความหมายเอาไว้ว่า เป็นเครื่องผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ (คือ ภพ) ที่แล้วด้วยวิภวาท^{๓๓} เป็นเครื่องพันนาการ^{๓๔} เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ^{๓๕} รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของ ภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญาน จิต และสัตตาวาส เป็นต้น^{๓๖} และยิ่งไปกว่านั้น

สังโยชน์ก็ยังสามารถยังสัตว์ให้จมลงใน วิภวาทได้ด้วย^{๓๗}

สังโยชน์นี้จัดเป็นกิเลสที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นหมวดหมู่ โดยแสดงเป็นหมวด ๓^{๓๘} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๗^{๓๙} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๑๐^{๔๐} บ้างโดยเรียงลำดับตามความหยาบละเอียดของกิเลสแต่ละประเภท และในแต่ละหมวดเองก็มีชื่อกิเลสทั้งที่เหมือนกันและต่างกันไป

นอกจากนี้ในคัมภีร์รุ่นต่อมาก็ยังนิยามความหมายของสังโยชน์เอาไว้โดยมีความหมายต่างกันไป ดังนี้

^{๓๑} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๕๐๑., อก.ฉก. (บาลี) ๒๒/๔๓/๒๙., ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๙๙/๔๕๘., ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๖๙๙/๕๙.

^{๓๒} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑., อก.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑.

^{๓๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๗.

^{๓๔} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๒๖๕/๓๖.

^{๓๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๙/๑๐๑.

^{๓๖} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๑๙๓/๑๑๑.

^{๓๗} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๒/๓๘๐.๑๘

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๒๐๖., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๑๑๐.

^{๓๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๒/๑๕๖., อก.สตตก. (ไทย) ๒๓/๘-๑๐/๑๔-๑๖., อก.สตตก. (บาลี) ๒๓/๘-๑๐/๕-๖.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๑๔๗., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖., ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๘๐/๕๖-๕๗.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นเครื่องประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดานในปรโลก ให้เนื่องกันกับ ขันธสันดานในอิธโลก^{๔๑}

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดไปจากวัฏฏทุกขได้ เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์หรือวัตถุสิ่งของไว้ ไม่ให้หลุดไป ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ส โยเชนติ พนฺธนํ ส โยชนานิ” แปลว่าธรรมเหล่านี้ ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังโยชน์ ตามธรรมดาในสันดานของบุุคคลทั้งหลาย นั้นย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เปรียบเสมือนเส้นเชือกใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไป จากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ได้แก่สังโยชน์นี้เอง และในบรรดาเชือก คือ สังโยชน์ทั้ง ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าเส้นหนึ่งเส้นใดมีการตึงขึ้นแล้ว สังโยชน์เส้นนั้นก็จะนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภูมิที่เกี่ยวกับสังโยชน์นั้น ๆ โดยอาศัยกรรมที่สัตว์นั้น ๆ กระทำขึ้น^{๔๒}

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้อย่างเข้าใจได้ง่ายว่า สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูก, เครื่องล่าม, เหมือนกับโซ่หรือตรวน หรือ ชื่อ หรือ คา , เครื่องล่ามเครื่องผูกเครื่องจำ, สิ่งที่ยึดผูกจิตใจไว้ ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ กล่าวคือผูกให้ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็น ทุกข์, สิ่งที่จะทำให้เกิดทุกข์มันมีสังโยชน์ผูกติดไว้กับสิ่งนั้น เป็นสิ่งผูกพันเต็มตัวอย่างพร้อมพรั่ง คือ ผูกพันไว้กับโลก ให้ติดอยู่กับโลก และผูกเย็บ จิตใจสัตว์ไว้อย่างยิ่งโดยที่ไม่รู้สึกตัว คนเราจะถูกผูกมัดรัดตรึงอยู่ด้วยสิ่งที่เรียกว่า สังโยชน์, สิ่งใดที่ผูกมัดจิตใจได้ สิ่งนั้นเรียกว่าสังโยชน์, แล้วสิ่งที่ผูกมัดจิตใจได้นั้นคือความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู ของกู^{๔๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ในเชิงวิชาการไว้ว่า สังโยชน์ แปลตามศัพท์ว่าเครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^{๔๔}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหิ) ได้กล่าวถึง ความหมายของสังโยชน์ว่า เป็นเครื่องผูกคนให้วนอยู่ในวัฏฏสงสาร ผูกให้คนทั้งหลายพากันเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ยิ่งไปกว่านั้นสังโยชน์ยังเป็นเครื่องพาหนะ เป็นเครื่องพาวน เป็นเครื่องผูกมัด เป็นเครื่องร้อยรัด สรรพ

^{๔๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๒๖๙.

^{๔๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๒

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓**, เรียบเรียงโดย นายพินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๔๓๑-๔๓๒.

^{๔๔} ตูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

สัตว์ให้ติดอยู่ ให้จมอยู่ในวนเวียนอยู่ในกองทุกข์ ในวัฏฏสาร ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่ง มรรค ผล นิพพานได้^{๔๕}

หนังสือพจนานุกรมพระพุทธศาสนาฉบับประชาชน (A Popular Dictionary of Buddhism) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ว่า สังโยชน์มีอยู่ ๑๐ ประการ ซึ่งคอยผูก, เทียมสรรพ สัตว์ไว้กับกองลื้อแห่งภพ^{๔๖}

หนังสือคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ได้อธิบายความหมายของสังโยชน์ไว้อย่างชัดเจนว่า เป็นเครื่องกีดขวางทางไป สู่พระนิพพาน เป็นธรรมชาติที่เป็น เครื่องผูกเครื่องประกอบไว้ในภพ ซึ่งเป็นอกุศลเจตสิกที่ประกอบกับ อกุศลจิต ซึ่งทำให้สัตว์ต้องท่องเที่ยวในภูมิต่าง ๆ มี อบายภูมิ ๔ เป็นต้น ต้องมีการละคือ ชั้น ๕ เป็นทุกข์หนัก เป็นเครื่องกีดขวางทางไปสู่ความพ้นทุกข์ ซึ่งจะต้องทำลายเสียให้สิ้น^{๔๗} สังโยชน์ ทั้ง ๑๐ นี้ย่อมประกอบสัตว์ไว้ ผูกสัตว์ไว้ให้ตกอยู่ในอำนาจ ให้นำไปสู่ ภพน้อย ภพใหญ่ มีแต่ทุกข์ ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นนามธรรมฝ่ายอกุศลที่กั้นกีดขวางหนทางไปสู่พระนิพพานไว้^{๔๘}

สังโยชน์ มีความหมาย ตามรูปศัพท์ว่า การประกอบพร้อมหรือ “การผูกมัด” ใช้เป็นชื่อของกิเลสตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สามารถ เขียนได้ ๓ แบบคือ สังโยชน์ สัณฺญโยชน์ หรือ สังโยชน์ ก็ได้ ส่วนความหมายตามอรรถะหรือ สภาวะในพระไตรปิฎกให้ความหมาย ว่า เครื่องผูกพันน้อยใหญ่ เป็นกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ หรือ ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ อรรถกถาว่า เป็นเครื่องผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ (คือภพ) ที่แล้ว ด้วยวัฏฏะทุกข์ เป็นเครื่องพันนาการ เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ใน ภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของ ภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณ ฐิติ และสัตตาวาส ยังสัตว์ให้จมลงในวัฏฏะได้ ด้วย ส่วนความหมายจาก คัมภีร์รุ่นต่อมารวมถึงจากทัศนะของ พระเถระต่าง ๆ หมายถึง เครื่อง ประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏะทุกข์ เป็นเครื่องลุ่ม เหมือนโซ่หรือตรวน ชื่อคา เครื่องผูกเครื่องจำเป็นสิ่งที่ผูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ใน กิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ เป็นกิเลส หรือ อกุศลเจตสิกที่เป็นเครื่องผูกมัดเทียมสรรพสัตว์ไว้ให้อยู่ ในกองลื้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏ เป็นเครื่องพาหุมน เครื่องพาวน เป็นเครื่องกีด ขวางทางไปสู่พระนิพพาน ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผล นิพพาน ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตไว้ว่าความหมายของสังโยชน์นี้ไม่ว่าตามรูปศัพท์ หรือตามอรรถะก็ ตามนั้น เมื่อแปลออกมาแล้วต่างมีความหมายที่ครอบคลุมอยู่ใน ๓

^{๔๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), เพชรในดวงใจ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๓-๔.

^{๔๖} พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โคมโล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๖๘๕.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๗.

^{๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๖/๑๔๔.

ประเด็น ได้แก่ ๑) ผู้กระทำ ๒) ผู้ถูกกระทำ และ ๓) ผลของการกระทำ (ผู้กระทำ + ผู้ถูกกระทำ + ผลของการกระทำ) ดังต่อไปนี้

๑) ผู้กระทำ กล่าวถึงอุปกรณ์หรือเครื่องมือต่าง ๆ ที่เป็นตัวกระทำ เช่น เครื่องผูก เครื่องมัด เครื่องเทียม เครื่องเชื่อม เครื่องประกอบ เครื่องล่าม โซ่ ตรวน ชื่อ คำ เครื่องผูกจองจำ เครื่องพาหนะ เครื่องพวน เครื่องกีดขวาง เครื่องพันนาการ รวมไปถึงกิเลส อกุศลเจตสิก เป็นต้น

๒) ผู้ถูกกระทำ กล่าวถึงผู้ที่ถูกอุปกรณ์หรือเครื่องมือดังกล่าวแล้วในข้อ ๑) เหล่านั้น กระทำ เช่น สัตว์ทั้งหลาย ใจสัตว์ บุคคล จิตใจ และมนุษย์ (คน) เป็นต้น

๓) ผลของการกระทำ กล่าวถึงผลที่เกิดขึ้นหลังจากการถูกกระทำนั้น ในที่นี้ได้แก่ ทุกข์ รก (คือภพ) วัฏฏะทุกข์ ภพ กำเนิด คติ วัฏฏะ กิเลส กงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด (round of existence) และสังสารวัฏ

ดังนั้น สังโยชน์เมื่อถูกแปลความหมายออกมาแล้วย่อมได้ใจความจำกัดอยู่ในขอบเขตของประเด็นดังกล่าวทั้ง ๓ ประเด็นนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามเพื่อให้เห็นให้ชัดเจนยิ่งขึ้นขอให้ศึกษาจากตารางแสดงความหมายของสังโยชน์ดังต่อไปนี้ ผู้กระทำ ผู้ถูกกระทำ ผลของการกระทำ ๑ เครื่องผูก เครื่องมัด สัตว์ทั้งหลาย ทุกข์ ๒ เครื่องเทียม ใจสัตว์ รก (คือภพ) ๓ เครื่องเชื่อม เครื่องประกอบ บุคคล วัฏฏะทุกข์ ๔ เครื่องล่าม โซ่ ตรวน ชื่อ คติ จิตใจ ภพ ๕ เครื่องผูกจองจำมนุษย์ (คน, สัตว์) กำเนิด คติ ๖ เครื่องพาหนะ เครื่องพวน สัตว์ทั้งหลาย วัฏฏะสังสาร ๗ เครื่องกีดขวาง สัตว์ทั้งหลาย กิเลส ๘ เครื่องพันนาการ สัตว์ทั้งหลาย กงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด (round of existence) ๙ กิเลส อกุศลเจตสิก สัตว์ทั้งหลาย สังสารวัฏ

จากการศึกษาวิจัยคัมภีร์ต่าง ๆ ในขั้นนี้ ผู้วิจัยมีทัศนะว่า สังโยชน์ ย่อม หมายถึง “เครื่องพันนาการล่องหน (Invisible Fetters) ซึ่งเกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายเอาไว้โดยไม่ให้เห็นและไม่ให้รู้สึกตัว เป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นต้องกลับมาเวียนว่ายอยู่ในภพทั้ง ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรุภพ อย่างไม่มีวันจบสิ้น (Infinity) ตราบใดที่ยังไม่ได้เรียนรู้วิธีปลดเครื่อง พันนาการ เหล่านั้นออก”

๕. จำแนกตามลักษณะที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม

ก) สังโยชน์ที่เป็นรูปธรรม คือ คิหิสังโยชน์ (สังโยชน์ของคฤหัสถ์) หมายถึง ความผูกพันของคฤหัสถ์ คือ ความใคร่ในบริหารของคฤหัสถ์อันได้แก่ ทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา ข้าทาส บริวาร และกามคุณ ๕ ประการ อันเป็นเหตุผูกพันและรักใคร่^{๔๙} เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวคฤหัสถ์ เครื่องผูกมัดคฤหัสถ์ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏะทุกข์^{๕๐} ดังที่วัจจโคตรปริพาชกได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ,

^{๔๙} สมาน บุญอารักษ์, พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์คัมภีร์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสาสน์, ๒๕๒๖), หน้า ๖๕.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๖/๒๑๗-๒๑๘., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๖/๑๓๐.

ข้าแต่ท่านพระโคตม คฤหัสถ์บางคน ผู้ยังละสังโยชน์ของคฤหัสถ์ไม่ได้ หลังจากตาย แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ มีอยู่หรือ “พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า, วัจนะ คฤหัสถ์ที่ยังละสังโยชน์ ของคฤหัสถ์ไม่ได้หลังจากตายแล้วย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีเลย”

ข) สังโยชน์ที่มีลักษณะเป็นนามธรรม แบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ คือ สังโยชน์ ๓ ประการ สังโยชน์ ๗ ประการ และสังโยชน์ ๑๐ ประการ ท่านจำแนกไว้ดังนี้

สังโยชน์ ๓ ประการ^{๕๑} ได้แก่

- (๑) สักกายทิฐิ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
- (๒) วิจิกิจฉา หมายถึง ความลังเลสงสัย
- (๓) สีลัพพตปรามาส หมายถึง ความถือมั่นศีลพรต

สังโยชน์ทั้ง ๓ ประการนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิทาย ปาฏิภรรค อธิบายความหมายเพิ่มเติมแต่ละองค์ธรรมว่า สักกายทิฐิ หมายถึงความเห็นในกาย เช่น รูป เป็นต้นว่ามีอยู่ หรือว่าความเห็นในกาย อันมีอยู่ มีวัตถุ ๒๐ ประการว่า “ย่อมพิจารณาเห็นรูปว่าเป็นตัวตน” วิจิกิจฉา หมายถึง การพิจารณาเลือกเฟ้นอยู่ ย่อมเกิดความสงสัย คือไม่สามารถที่จะตกลงใจได้ เพราะธรรมชาติอันนี้ มีวัตถุ ๘ ประการเป็นต้นว่า “ย่อมสงสัยในพระศาสดา” สีลัพพตปรามาส หมายถึง การที่บุคคลลุ่มลุ่ม, ยึดติดถือด้วย วัตรด้วย การยึดถืออย่างผิดปรกติเป็นต้นว่า “บางคนในโลกนี้ ลุ่มลุ่ม, ยึดติดลุ่มลุ่มถือศีลพรตว่า หมดจดได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยศีลพรต, ทิฐุความเห็นไปข้างทิฐิมิลักษณะอย่างนี้”^{๕๒} นอกจากนี้ ในอรรถกถาขนิมณิกาย มูลปณณาสก ยังได้นิยามความหมายของสังโยชน์ ๓ ประการเพิ่มเติมไปอีกว่า เป็นเครื่องผูก ๓ อย่างที่ประกอบขึ้น คติ และภพ เป็นต้น เข้ากับขันธ คติ และภพเป็นต้น หรืออีกนัยหนึ่ง คือย่อมประกอบกรรมเข้ากับผล^{๕๓}

สังโยชน์ ๗ ประการ^{๕๔} ได้แก่

- (๑) อนุนยสังโยชน์^{๕๕} หมายถึง สังโยชน์ คือความยินดี
- (๒) ปฏิกขสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความยินร้าย
- (๓) ทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความเห็นผิด
- (๔) วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความลังเลสงสัย
- (๕) มานสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความถือตัว
- (๖) ภวราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความติดใจในภพ
- (๗) อวิชชาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง^{๕๖}

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๒๐๖., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๑๑๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๑/๙.

^{๕๒} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๓๖๓/๒๙๔., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๑๗๕.

^{๕๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๒/๔๒๖.

^{๕๔} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๘/๑๔, ๑๐/๑๖., อ.ส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๘/๕, ๑๐/๖.

^{๕๕} อนุนยสังโยชน์ หมายถึง กามราคสังโยชน์, อ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) ๓/๘/๑๖๐.

สังโยชน์ที่มีลักษณะเป็นนามธรรมอีกหมวดหนึ่ง ตามนัยอภิธรรม^{๕๗} พบหลักฐานปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธัมมสังคณี หมวดสัณฺญาโคจรและในคัมภีร์วิภังค์ หมวดทสกนิตเทศ ท่านแสดงไว้ว่ามีอยู่ ๑๐ ประการ ได้แก่

- (๑) กามราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ คือความกำหนัดในกาม
- (๒) ปฏิฆสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ คือความกระทบกระทั่งในใจ
- (๓) มานสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ คือความถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
- (๔) ทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ คือความเห็นผิด
- (๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ คือความสงสัย
- (๖) สीलัพพตปรามาสสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความถือมั่นศีลพหุ
- (๗) ภวราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความติดใจปรารถนาในภพ
- (๘) อีสสาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความริษยา
- (๙) มัจฉริยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความตระหนี่
- (๑๐) อวิชชาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความไม่รู้

๖. จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียว

พระพุทธเจ้าทรงแสดง สังโยชน์ไว้อีกหมวดซึ่งมีองค์ธรรม ๑๐ ประการ ตามสูตรต้นตภาชนียนัย จำแนกออกตามนามธรรมอย่างเดียว แต่ แบ่งออกเป็นองค์ธรรม ๒ ระดับ ตามความหยาบและละเอียดของกิเลส คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ และอุทฺธมภาคิยสังโยชน์ โดยมี รายละเอียดดังนี้

ก) โอรัมภาคิยสังโยชน์^{๕๘} หมายถึง ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์เบื้องต่ำ อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายว่า เป็นสังโยชน์ส่วนเบื้องต่ำ ทำให้ถือปฏิสนธิในกามภพเท่านั้น^{๕๙} เป็นเครื่องผูกพันไม่ให้เกิดในภูมิสุทธาวาสชั้นสูง^{๖๐} มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่

- (๑) สักกายทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
- (๒) วิจิกิจฉา หมายถึง ความลังเลสงสัย
- (๓) สीलัพพตปรามาส หมายถึง ความถือมั่นศีลพหุ
- (๔) กามฉันทะ หมายถึง ความกำหนัดในกามคุณ
- (๕) พยาบาท หมายถึง ความคิดร้าย

^{๕๖} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๘-๑๐/๑๔-๑๖., อัง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๘-๑๐/๕-๖.

^{๕๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘/๒๘๕., อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๑๘/๑๖๔., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๙/๖๒๐., อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๖๙/๒๗๔.

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔., สัม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖., สัม. (บาลี) ๑๙/๑๘๐/๕๖-๕๗., อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑., อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒., อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๒๖๔.

^{๕๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๓๗๓.

^{๖๐} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๘.

ข) อุทัมภาคิยสังโยชน^{๖๑} หมายถึง ธรรมที่มีดัตถ์ไว้กับทุกข์เบื้องสูง มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่

- (๑) รูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน
- (๒) อรูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน
- (๓) มานะ หมายถึง ความถือตัว
- (๔) อุทธัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน
- (๕) อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง จากประเภทของสังโยชนดังกล่าว

มาในเบื้องต้นนี้ เมื่อนำมา

๗. จำแนกตามการให้ผลของสังโยชน

นอกจากประเภทของสังโยชนดังกล่าวมาแล้วนั้น ยังมีสังโยชนอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งพระอรรถกถาจารย์บันทึกเอาไว้โดยจำแนกออกตามการให้ผลของสังโยชน มีอยู่ ๒ ประการได้แก่ รูปธรรม นามธรรมคิยสังโยชน สังโยชน ๓ สังโยชน ๗ สังโยชน ๑๐ สังโยชน ๑๐ (แบ่ง ๒ ระดับ) สังโยชน ๑๐ (อภิธรรมภาณีย์)

๑) ทรัพย์สมบัติ สักกายทิฏฐิ อนุยสังโยชน สักกายทิฏฐิ โอรัมภาคิย สังโยชน ๕ กามราคะ

๒) บุตร วิจิกิจฉา ปฏิฆะสังโยชน วิจิกิจฉา ปฏิฆะ

๓) ภรรยา สีสัพพตปรามาส ทิฏฐิสังโยชน สีสัพพตปรามาส มานะ

๔) ข้าทาส วิจิกิจฉาสังโยชน กามฉันทะ ทิฏฐิ

๕) บริวาร มานะสังโยชน พยาบาท วิจิกิจฉา

๖) กามคุณ ๕ ภวสังโยชน รูปราคะ อุทัมภาคิย สังโยชน ๕ สีสัพพตปรามาส

๗) อวิชชาสังโยชน อรูปราคะ ภวราคะ

๘) มานะ อิสสา

๙) อุทธัจจะ มัจฉริยะ

๑๐) อวิชชา อวิชชา

(๑) อุปattiปฏิลาภิยสังโยชน หมายถึง สังโยชนที่เป็นเหตุให้มีความเกิด กล่าวคือบุคคล บางคนได้อุปattiได้ภพในระหว่างด้วยสังโยชนเหล่าใดสังโยชนเหล่านั้นถือว่าเป็นปัจจัยให้ได้ อุปattiหรือหากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เพราะสังโยชนเป็นเหตุ จึงส่งผลให้มีความเกิด^{๖๒}

(๒) ภวปฏิลาภิยสังโยชน หมายถึง สังโยชนที่เป็นเหตุให้มีภพ กล่าวคือเมื่อยังสังโยชน ที่เป็นเหตุให้มีภพไม่ได้ สังโยชนนั้นก็ปัจจัยแก่การได้อุปattiภพ หรือหากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เพราะสังโยชนเป็นเหตุ จึงส่งผลให้มีภพ^{๖๓}

^{๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔.

^{๖๒} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๓๑/๓๔๘.

^{๖๓} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๓๑/๓๔๘.

ในประเด็นดังกล่าวนี้มีอธิบายเพิ่มเติม ว่า สำหรับพระอริยะทั้งหลาย ที่ยังละสังโยชน์ไม่ได้ ก็เพราะเหตุนี้อันตรูปัตติ (คือ การเกิดในระหว่าง)ของพระอริยบุคคลผู้เป็นอันตราปริณิพายี (พระอนาคามี) ไม่มี แต่ท่านเข้าฌานใดในทีนั้น ฌานนั้นนับว่าเป็นปัจจัยแก่อุปัตติภพ เพราะฌานเป็นฝ่ายกุศลธรรม ฉะนั้น จึงตรัสสำหรับพระอริยบุคคลผู้เป็นอันตราปริณิพายีนั้นว่า ละอุปัติปฏิลาภสังโยชน์ได้ (สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีความเกิด) แต่ยังละภวปฏิลาภสังโยชน์ (สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพ) ไม่ได้

จากการศึกษาประเภทของสังโยชน์ สังโยชน์ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. สังโยชน์ประเภทที่จำแนกตามลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม จำแนกตามรูปธรรม คือ คิหิสังโยชน์ (สังโยชน์ของคฤหัสถ์) จำแนกตามนามธรรม คือสังโยชน์หมวดต่าง ๆ ได้แก่ สังโยชน์ หมวด ๓ หมวด ๗ และ หมวด ๑๐ (ตามอภิธรรมภาษณีย์นัย) ตามลำดับ

๒. สังโยชน์ประเภทที่ จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียว โดยแยกประเภท องค์ธรรม ออกเป็น ๒ ระดับ คือเบื้องต่ำและ เบื้องสูง สังโยชน์เบื้องต่ำ คือโอรัมภาคิยสังโยชน์ มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท ส่วนสังโยชน์เบื้องสูง คืออุทมัภาคิยสังโยชน์มีอยู่ ๕ ประการ เช่นกัน คือรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา

๓. สังโยชน์ประเภทที่จำแนกตามการให้ผลของสังโยชน์ ซึ่งเป็นหลักฐานชั้น อรรถกถาจารย์ มีอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ อุปัตติปฏิลาภสังโยชน์ คือสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีการเกิด และภวปฏิลาภสังโยชน์ คือสังโยชน์ที่ เป็นเหตุให้มีภพ

ลักษณะของสังโยชน์ ลักษณะของสังโยชน์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สามารถจำแนก ออกเป็น ๓ หมวดได้แก่

๑) ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา

๒) ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์

๓) ลักษณะของสังโยชน์ ตามนัยอภิธรรม

ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะทั่วไป ของสังโยชน์ที่เป็นนามธรรมเท่านั้น แต่เนื่องจาก สังโยชน์ที่เป็นนามธรรมมีลักษณะ ที่มีความละเอียด การอธิบายให้เข้าใจง่ายเหมือนสิ่งที่เป็นรูปธรรมจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ในคัมภีร์จึงอธิบายให้เห็นลักษณะของสังโยชน์ด้วยข้ออุปมาต่าง ๆ โดยใช้ข้ออุปมานั้น ๆ เป็นสื่อในการอธิบายให้เห็นถึงสถานะหรือลักษณะของสังโยชน์ที่เป็น นามธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

๑) เปรียบสังโยชน์ด้วยเชือกผูกลูกวู้ที่หลัก ซึ่งถูกตอกไว้บริเวณคอก คอยเหนี่ยวรั้งไว้ไม่ให้ไปไหน แสดงลักษณะของสังโยชน์ที่เข้าไปพัวพันสัตว์ไว้ในภพทั้ง ๓^{๖๔} เหมือนเชือกนั้นคอย ดึงไว้เป็นชั้น ๆ กล่าวคือดึงจากพรหมให้ลงมาสู่ชั้นเทวดา ดึงจากชั้นเทวดาให้ลงสู่อบาย^{๖๕}

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๘๑/๓๗๗.

^{๖๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑ ๖ ๓ ๗**, เรียบเรียงโดย ถวิล อภัยภูมินารณ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๒๓๓.

๒) เปรียบสังโยชน์เหมือนเมฆหมอกซึ่งมีความเบาบางจับต้องได้ยาก และมีลักษณะที่บดบังพื้นที่จากแสงสว่าง เป็นเหตุให้มีมืดมิด คลุมเครือ ไม่สว่างชัด ดังข้อความในคัมภีร์เถรคาถาว่า “ความดำริทั้งหลายที่อาศัยราคะ เป็นเหมือนห้วงน้ำใหญ่ มีอุทัจจะจะเป็นเมฆค้ำรณ มีเมฆหมอกคือสังโยชน์ ๑๐ ย่อมนำเราผู้มีความเห็นผิดไป”^{๖๖}

๓) เปรียบสังโยชน์เหมือนบานประตู^{๖๗} เพราะสังโยชน์เป็นเหมือนบานประตูที่ ตั้งปิดกันจิตไว้^{๖๘} หรือขัดขวางการเข้าถึงสภาวะความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^{๖๙}

๔) เปรียบสังโยชน์เหมือนฝักแม่น้ำซึ่งมีทั้งสองฝั่งคือฝั่งนี้กับฝั่งโน้น หากจะไปฝั่งโน้น ก็จะต้องละจากฝั่งนี้ ดังนั้นท่านจึงเปรียบสังโยชน์เปื่องต่ำ เหมือนฝักใน หรือฝั่งนี้ ที่จะต้องข้ามหรือสละจากไป เพื่อไปสู่ฝั่งโน้นคือพระนิพพาน ดังข้อความว่า “ภิกษุผู้กำจัดความโกรธที่เกิดขึ้นได้เหมือนหมอกกำจัดพิษงูที่แผ่ชานไปด้วยยากกำจัดพิษชื่อว่าละฝั่งในได้”^{๗๐} ดุจงูลอกคราบทิ้งไปฉะนั้น”^{๗๑}

๕) เปรียบสังโยชน์ด้วยระดับชั้น ความสูง และความต่ำ กล่าวคือเปรียบ อุทัมภาคิยสังโยชน์ด้วยระดับความสูงและเปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ด้วยระดับความต่ำ ดังข้อความว่า “บุคคลหลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวงทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ”^{๗๒} ไม่หลงเข้าใจว่า นี่เป็นของเรา นี่เป็นตัวเรา มีจิตหลุดพ้นได้เด็ดขาดอย่างนี้ชื่อว่าข้ามพ้นโอฆะ”^{๗๓} ที่ตนยังไม่เคยข้ามได้ ไม่ต้องมี ภพใหม่อีก”

๖) เปรียบสังโยชน์ด้วยลักษณะทางกายภาพด้านภพภูมิของสรรพสัตว์ กล่าวคือเปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ เหมือนกามภพซึ่งมีกายปรากฏให้เห็นชัดเจน เช่น สภาพสิ่งทั้งหลายในโลกมนุษย์เป็นต้น ซึ่งสื่อให้เห็นสภาพความหยาบของสังโยชน์และเปรียบอุทัมภาคิยสังโยชน์ เหมือนรูปภพ หรืออรูปภพซึ่งมีความละเอียด ขึ้น เพราะเป็นภูมิของรูปพรหมและอรูปพรหมซึ่งสูงกว่า

^{๖๖} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๗๖๐/๔๖๗., พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๗๖๐/๖๕.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๑๔๙., พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๒๘/๓.

^{๖๘} พุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๒๙/๑๗๖.

^{๖๙} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๙๐., พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๒๘/๗๑.

^{๗๐} ฝั่งใน หมายถึงสังโยชน์เปื่องต่ำ ๕ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นอัตตาของตน (๒) วิจิกิฉา คือความลังเลสงสัย (๓) สีสัพพตปริมาส คือความถ้อยมั่นศีลและวัตร (๔) กามราคะ คือความกำหนัดในกาม (๕) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งในใจ, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒.

^{๗๑} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑/๔๙๙., พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑/๒๔๖.

^{๗๒} ชั้นสูง หมายถึงรูปธาตุ และอรูปธาตุ นี้ว่าโดยหลุดพ้นเบื้องต้น แต่เมื่อว่าโดยหลุดพ้นเบื้องปลาย หมายถึงละสังโยชน์เปื่องสูง ๕ ประการได้ ชั้นต่ำ หมายถึงกามธาตุ นี้ว่าโดยหลุดพ้นเบื้องต้น แต่เมื่อว่าโดยหลุดพ้นเบื้องปลายหมายถึงละสังโยชน์เปื่องต่ำ ๕ ประการได้, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๖๑/๓๘๗.

^{๗๓} โอฆะ หมายถึงห้วงน้ำคือสังสารวัฏ ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๖๑/๓๘๗.

กามภพตั้งข้อความที่พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย เราจักแสดงบุคคลที่มีสังโยชน์ภายใน^{๗๔} และบุคคลที่มีสังโยชน์ภายนอก^{๗๕} ท่านทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว

๗) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ด้วยเครื่องมือล่าสัตว์ คือ เบ็ดที่เกี่ยวปากปลา และด้ายยางที่ผูกติดขานก มีลักษณะที่ผูกเย็บสัตว์เหล่านั้น เอาไว้ให้สูญเสียอิสรภาพอย่างสิ้นเชิงไม่สามารถหนีไปไหนได้ ต้องถูกฉุดรั้งกลับมาในที่สุด สือให้เห็นลักษณะของสังโยชน์ในฐานะที่เป็นเครื่องผูก กล่าวคือผูกสัตว์ทั้งหลายเอาไว้ในภพ ผู้ใดยังละสังโยชน์ไม่ได้ ถึงแม้จะมีคติภพสูงถึงขั้นพรหมโลกก็ตาม เมื่อสิ้นอายุในชั้นพรหมนั้นแล้วก็จะต้องมาเกิดในชั้นกามาวจร นี้และวนเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะสงสารอย่างไม่รู้จักจบสิ้น^{๗๖}

๘) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ เป็นเครื่องพันธนาการ คือ ก้อนหินที่ผูกเท้า สัตว์เอาไว้ให้หยุดอยู่กับที่ ไม่สามารถเคลื่อนที่ไปไหนได้ เป็นอุปสรรคขัดขวางเอาไว้ไม่ให้พัฒนาตน ยิ่งไปกว่านั้นยังเป็นเครื่องฉุดคร่า ให้ตกไปในเบื้องต่ำ ในขณะที่เดียวกันก็เปรียบ อุทัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกับกิ้งก่าที่บุคคลใช้มือจับไว้ คือการยึดเกาะไว้กับสิ่งซึ่งจะฉุดคร่าเอาไว้เบื้องบน^{๗๗}

๙) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกายมนุษย์ซึ่งเป็นกายหยาบ สามารถมองเห็นได้ชัดเจน และเปรียบอุทัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกายทิพย์ซึ่งมีความละเอียดกว่า ดังพระดำรัสว่า “ภิกษุเหล่านั้น คือใครบ้าง ได้ข้ามพ้นเปือกตม คือบ่วงความตายที่ใคร ๆ ข้ามได้แสนยาก ละทิ้งกาย มนุษย์ แล้วก้าวล่วงโยคะอันเป็นทิพย์ได้”^{๗๘}

๑๐) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์เหมือนห่วงนำลึงกายใต้ซึ่งมีลักษณะลุ่มลึก และลื่นไหลไปตามกระแสน้ำคือกิเลสรวมถึงคลื่นน้ำวน และสัตว์ร้ายที่เป็นอันตรายถึงตายหรือได้รับความทุกข์ปางตายหากจมลงไป^{๗๙}

๒. ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์

ในสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประเภทนั้น ในคัมภีร์ธัมมสังคณีได้อธิบายถึงลักษณะขององค์ธรรมของสังโยชน์แต่ละประเภทไว้ดังนี้^{๘๐}

๑) กามราคะสังโยชน์ มีลักษณะพอใจกำหนดเพิลิตเพลินอยาก ติดใจเร่าร้อน ลุ่มหลงหมกมุ่นในกาม

^{๗๔} สังโยชน์ภายใน ในที่นี้หมายถึงฉันทราคะในกามภพที่เป็นไปภายใน หรือหมายถึง โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) ๕ ประการ, อภ.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๐.

^{๗๕} สังโยชน์ภายนอก ในที่นี้หมายถึงฉันทราคะในรูปภพและอรุภพที่อยู่ภายนอก หรือหมายถึง อุทัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) ๕ ประการ, อภ.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๐.

^{๗๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๔/๔๒๙.

^{๗๗} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๒/๕๓.

^{๗๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔., ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๐/๓๙-๔๐.

^{๗๙} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๙/๔๘๙., ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๑๐๙/๒๔๐.

^{๘๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๐-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘., อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๐-๑๑๒๘/๑๖๔-๑๖๕.

๒) ปฏิฆะสังโยชน์ มีลักษณะเกิดความอาฆาตหรือขัดเคืองใจแค้นใจกับเหตุการณ์ที่ เขาก่อขึ้น มีผลกระทบหรือเสียหายต่อตนเอง และบุคคลที่รักจึงเกิดโทสะคิดประทุษร้าย มุ่งร้ายดูร้าย ปองร้าย เกรี้ยวกราด รวมถึงความมีจิตไม่แช่มชื่น

๓) มานสังโยชน์ มีลักษณะถือตัว เช่นถือตัวว่าดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา รวมถึง กิริยาที่สะท้อนออกมาภายนอกด้วย เช่น กิริยาอาการที่ถือตัว การยกตัว อวดตัว เชิดชูตนดุจธง

๔) ทิฏฐิสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ มีความเห็นยึดถือผิดอย่างสุดโต่ง ในเรื่องต่อไปนี้ คือ ความเห็นว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด โลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่

๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ มีความเคลือบแคลงสงสัยในคุณของ พระรัตนตรัย สงสัยในผลของการปฏิบัติตามไตรสิกขา ในหลักปฏิจกสมุปบาท มีความเคลือบแคลง มี กิริยาที่เคลือบแคลง มีความคิดเห็นไปต่าง ๆ มีความตัดสินใจไม่ได้ มีความเห็นเป็น สองทาง มีความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง มีความสงสัย ไม่สามารถหาจุดยืนให้ตนเองได้ มีความคิดส่ายไป มีความคิดพรั่นคลุ้มเครือ ไม่สามารถหาข้อยุติได้

๖) สีลพตปราคาสังโยชน์^{๘๑} มีลักษณะยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีล และพรต กล่าวคือ เชื่อว่าเพียงประพฤติศีล และวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ไม่ ต้องอาศัยสมาธิ และปัญญา

๗) ภวราคสังโยชน์ มีลักษณะพอใจในภพ กำหนด เพลิ้นเพลิ้น อยากติดใจ เร่าร้อน ลุ่มหลง หรือหมกมุ่นในภพทั้งหลาย

๘) อิสสาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ มีความริษยา กีดกันในลาภสักการะ ความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้และการบูชาของคนอื่น

๙) มัจฉริยสังโยชน์ มีลักษณะตระหนี่ หวงแหน ไม่เอื้อเฟื้อ ไม่มีจิตเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น ท่าน แยกเป็น ๕ ประการ^{๘๒} คือ

- (๑) อาวาสมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ที่อยู่
- (๒) กุลมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ตระกูล
- (๓) ลาภมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ลาภ
- (๔) วัณณมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่วรรณะ
- (๕) ธัมมมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ธรรม

^{๘๑} คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายว่า สีลพตปราคาสังโยชน์เป็นความยึดถือผิดในศีลพรตแบบวัฏเป็นต้น อันมิใช่ทางพ้นทุกข์ในวิญญูะ กล่าวคือ คาดคะเนถือเอาโดยประการนั้น ๆ , พระอนุจรจารย์ , **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เผยแพร่ , พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ , แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ , พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘๒.

^{๘๒} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕๔/๓๙๔., อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๕๔/๒๘๘.

๑๐) อวิชชาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้ คือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในทุกขสมุทัย ไม่รู้ในทุกขนิโรธ ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ไม่รู้ในส่วนอดีต ไม่รู้ในส่วนอนาคต ไม่รู้ในส่วนอดีต และส่วนอนาคต ไม่รู้ในปฏิจazzสมุปบาทว่า “เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี”^{๘๓} ไม่รู้ตามความจริง ไม่แทงตลอด ไม่พินิจไม่พิจารณา ไม่ทำให้ประจักษ์ ทรมปัญญา โง่เขลา

สังโยชน์ คือ เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏทุกข์ได้ เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์หรือวัตถุสิ่งของไว้ ไม่ให้หลุดไป ธรรมย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังโยชน์ ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เปรียบเสมือนเส้นเชือกใหญ่ ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไปจากกองทุกข์ได้

๒.๔ สรุป

กล่าวโดยสรุป อากังขะยสูตร หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยความหวัง ๑๗ ประการ ได้แก่ ความหวังเบื้องต้น ให้เป็นที่รักเคารพของเพื่อนพรหมจารีขึ้นไปจนถึงความหวังขั้นสูงสุด คือ การทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะคือ เป็นพระอรหันต์ ความเป็นมาของอากังขะยสูตร คือเป็นพระสูตรที่พระธรรมสังคากาจารย์ รวบรวมร้อยกรองไว้ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มูลปริยาवरค โดยมีหลักธรรมที่เป็นสาระสำคัญที่ทรงแสดงไว้ในอากังขะยสูตร ที่ทรงแสดงถึงความหวัง ๑๗ ประการ เช่น ถ้าหวังให้เพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายรักใคร่ชอบใจ เคารพและยกย่อง ต้องรักษาศีลให้บริบูรณ์ หมั่นปฏิบัติธรรมที่ทำให้จิตสงบ หมั่นเจริญญาณและวิปัสสนา และเรียนกรรมฐาน

เนื้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในอากังขะยสูตร คือความหวัง ๑๗ ประการ ได้แก่

๑) หากภิกษุพึงหวังว่า “เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย” ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

๒) หากภิกษุพึงหวังว่า “เราพึงได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร” ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

๓) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบริโภคน้ำจืด บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขารของชนเหล่าใด ขอสักการะของชนเหล่านั้น พึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌานประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

๔) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘ญาติสาโลหิต เหล่าใดผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเลื่อมใส ระลึกถึงเราอยู่ ขอการระลึกถึงเราของญาติสาโลหิตเหล่านั้นพึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีล

^{๘๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗., อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๘/๑๖๕.

ให้บริบูรณ์หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌานประกอบด้วยวิปัสสนา
เพิ่มพูนเรือนว่าง

๕) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงข่มความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความยินดี(ในกาม
คุณ ๕) อนึ่ง ความไม่ยินดี ไม่พึงครอบงำเราเราพึงครอบงำอย่ายืความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นอยู่’ ภิกษุนั้น
พึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๖) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเอาชนะความขลาดกลัว อนึ่งความขลาดกลัวไม่พึง
ครอบงำเรา เราพึงเอาชนะ ครอบงำ อย่ายืความขลาดกลัวที่เกิดขึ้นอยู่’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์
...เพิ่มพูนเรือนว่าง

๗) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้ฌาน ๔ ซึ่งเป็นอภิเจตสิก เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยากได้โดยไม่ลำบาก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ...
เพิ่มพูนเรือนว่าง

๘) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบ เป็นอรุณมานเพราะก้าวล่วงรูปาวจร
ฌานด้วยนามกาย’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๙) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มี
ทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูน
เรือนว่าง

๑๐) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป
(และ) เพราะทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางกลับมามีโลกนี้อีกครั้งเดียว แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้’
ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตนไม่เห็นห่างจากฌาน
ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๑) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นโอบปาติกะ เพราะโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕
ประการสิ้นไป บริณิพพานในพรหมโลกนั้น ไม่ต้องกลับมาจากโลกนั้นอีก’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้
บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๒) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบรรลุวิธีแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือคนเดียวแสดงเป็น
หลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง
และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดิน
บนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้
ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไป
จนถึงพรหมโลกก็ได้’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๓) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ (๑) เสียงทิพย์ (๒) เสียงมนุษย์
ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูน
เรือนว่าง

๑๔) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นและบุคคลอื่นคือ จิตมีราคะก็รู้
ชัดว่า ‘จิตมีราคะ’ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากราคะ’ จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่า ‘จิตมี
โทสะ’ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโทสะ’ จิตมีโมหะก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโมหะ’ หรือจิต
ปราศจากโมหะก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโมหะ’ จิตหดหู่ก็รู้ชัดว่า ‘จิตหดหู่’ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่า

‘จิตพุ่งชาน’จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นมหัคคตะ’ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นมหัคคตะ’ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า’ หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า’ จิตเป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นสมาธิ’ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นสมาธิ’ จิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่า ‘จิตหลุดพ้น’ หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่หลุดพ้น’ ภิกษุนี้พึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๕) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกับเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกับเป็นอันมากบ้างตลอดสังวัฏฏกับและวิวัฏฏกับ๒เป็นอันมากบ้างว่า ‘ในภพนั้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น แม้ในภพนั้นเราก็มียชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้’ เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้’ภิกษุนี้พึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๖) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอรียะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วาสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอรียะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เราเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล’ ภิกษุนี้พึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง

๑๗) หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน “ภิกษุนี้พึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง ภิกษุทั้งหลาย เราเห็นประโยชน์จึงกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงมีศีลสมบูรณ์มีปาติโมกข์สมบูรณ์อยู่ จงสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย”

จากการศึกษาเนื้อหาในอากังเขยยสูตร ได้แก่ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปรูปนามโดยความไม่เที่ยง มีความเสื่อมสิ้นไป มีความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ และไม่ใช่ว่าตนเป็นของสูญเปล่า เมื่อกำหนดรู้ได้ดังนั้นแล้ว ก็จะทราบด้วยปัญญาวารูปนามนี้เป็นสิ่งที่น่ากลัว ไม่มีแก่นสาร จิตจึงหมดความยึดมั่นในรูปนามดับ

ส่วนหลักธรรมในอากังเขยยสูตร คือ สังโยชน์ ซึ่งเมื่อถูกแปลความหมายออกมาแล้วย่อมได้ใจความจำกัดอยู่ในขอบเขต ของประเด็นดังกล่าวทั้ง ๓ ประเด็นนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม

เพื่อให้เห็นให้ชัดเจนยิ่งขึ้นขอให้ศึกษาดู จากการแสดงความหมายของสังโยชน์ดังต่อไปนี้ ผู้กระทำ ผู้ถูกกระทำ ผลของการกระทำ

๑. เครื่องผูก เครื่องมัด สัตว์ทั้งหลาย ทุกข์
๒. เครื่องเทียม ใจสัตว์ รถ (คือภพ)
๓. เครื่องเชื่อม เครื่องประกอบ บุคคล วัฏฐะทุกข์
๔. เครื่องล่าม โซ่ ตรวน ชื่อ คา จิตใจ ภพ
๕. เครื่องผูกจองจำมนุษย์ (คน, สัตว์) กำเนิด คติ
๖. เครื่องพาหุมน เครื่องพวน สัตว์ทั้งหลาย วัฏฐะสงสาร
๗. เครื่องกีดขวาง สัตว์ทั้งหลาย กิเลส
๘. เครื่องพันนาการ สัตว์ทั้งหลาย กงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด
๙. กิเลส อกุศลเจตสิก สัตว์ทั้งหลาย สังสารวัฏ

ดังนั้น สังโยชน์ย่อมเป็นเครื่องพันนาการ ซึ่งเกี่ยวสัตว์ทั้งหลายเอาไว้โดยไม่ให้ เห็น และไม่ให้อิสระ เป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นต้องกลับมาวนเวียนว่ายอยู่ในภพทั้ง ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรุพภพ อย่างไม่มีวันจบสิ้น